

DEMOKRATİK BİR TOPLUMUN POLİTİK DUYGUSALLIĞININ ANALİZİ ÜZERİNE: NUSSBAUM (I)

Hatice Nur ERKIZAN*

... to love is to feel pleasure but to be loved is not; for being loved is not an activity of the thing loved, whereas loving is an activity (energeia).

Aristoteles

“Şefkat, ortak olarak paylaşılan insanlığı tanımayı gerektirir; şefkat olmadan bizim zayıf ve güçsüz olanlara karşı acımasızca ve tiranca davranmamamız için hiçbir neden yoktur.”

M. C. Nussbaum

GİRİŞ VE BAZI BELİRLEMELER

Bu çalışma M. C. Nussbaum’dan hareketle demokratik bir toplumda politik duygusallığı demokratik kültür bağlamında ele alıp incelemeyi amaçlar. Kamusal duygusallığın oluşumunun ve niteliğinin demokrasiyi ayakta tutan iki kolondan biri olan en az akıl kadar önemli olduğunu iddia eder.

M. C. Nussbaum günümüzün en saygın ve en önde gelen filozoflarından, çağdaş Aristo toteleşçi filozoflarından biridir. Onun pratik felsefesinin başlangıç noktası Aristoteles’in iyi yaşam hakkındaki görüşleri olsa da etik ve duygu üzerine olan çalışmalarının temelinde bir bütün olarak Antik Felsefe üzerine olan derin kavrayışı ve de bilgisi bulunur. Liberalizm, feminizm, Çok-kültürcülük ve uluslararası adalet onun felsefi çalışma alanlarından yalnızca bazılarını oluşturur. Amartya Sen ile birlikte oluşturduğu gelişme politikaları ve de *Olanaklılık Yaklaşımı* hemen her alanda etkili olmuştur. İnsani Gelişmişlik Endeksi’nin geliştirilmesini önemli ölçüde onlara borçluyuz. Nussbaum’ın son zamanlarda üzerinde çalıştığı konuların başında ise dinin toplumdaki önemi ve işlevi gelmektedir.

M.C. Nussbaum’ın en son kitabı *Politik Duygular: Sevgi Neden Adalet İçin Önemlidir*¹ başlığını taşıyor. Kitabın, hayatının en büyük ve en önemli çalışmalarından biri olduğunu söyleyen Nussbaum’ın, bir bakıma akıl ve duygu karşılaşmasını etik ve politik kavrayış içinden ama özgün ve de disiplinler-üstü bir anlayışla ele aldığı söylenebilir. Ancak onun esas kaygısını duyguların politik yaşamdaki önemi ve işlevi oluşturur. Nussbaum sosyal değişmeyi, değişmeyi ve yeşermeyi adaletli bir toplum üzerinden kurma amacına yönelir-

* Prof. Dr. Muğla Üniversitesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi

¹ *Political Emotions: Why Love Matters For Justice*, Harvard University Press, 2013.

ken ne adaleti ve ne de demokrasiyi salt akılsallık üzerinden ele almaz. Ona göre, adaletli bir toplum ancak ve ancak duyguların yeşermesi ve özgürleşmesi ile kurulabilir. Platon ve Rawls bize hâlihazırda hayal edilmiş/kurgulanmış bir adaletli dünya anlayışı sunarken Nussbaum adaletli bir dünyayı gerçekleştirmenin nasıl ve hangi yollarla mümkün olduğunu göstermeye yönelir.

Adalet zordur; çünkü o, insanın kendisinden adanmışlığın yanı sıra anlamayı da gerektirir. Bu nedenle, adalet duyguları bir tarafa bırakamayacağı gibi onu anlama alanının dışına da çıkaramaz. Adaletli bir toplumda duyguların varlığı hissedilmelidir. Öyle ki; nasıl sevginin varlığı ve yokluğu derinden duyulur ve hissedilirse adaletin varlığı ve yokluğu da aynen duyulmalı ve hissedilmelidir. Nussbaum'ın *Politik Duygular* adlı kitabında altını çizdiği son derece özgün ve de önemli olan mesajın özü budur. O, saygın ve adaletli bir toplumda sevginin vazgeçilmezliğini gösterir bize. Bu ise, daha açık bir ifadeyle, politik alanda sevgi var olmadan adaletin de olmayacağını söylemektir. İnsana saygı ancak ve ancak böyle hayat bulabilir. İnsana saygı düşüncesi sevgi olmadan varlık kazanamaz. Bu bir bakıma Platoncu devlet ve adalet anlayışından da çok keskin bir kopuşun ifadesidir. Zaten Nussbaum da "Platon yaşamış olsaydı ortaya koyduğum görüşlerden kesinlikle nefret ederdi" sözleriyle bunu açık bir biçimde ifade eder. Bence bu aynı zamanda 21.yüzyıl Aydınlanmasını da haber verir.²

Nussbaum'ın felsefesinin iki *arkhe*/kolon üzerinde yükseldiği dikkate alınacak olursa bunlardan biri var olanı anlamamız için elzem gördüğü duygular ve de onun politik liberal anlayışının temelinde yer alan insani olanaklardır; insanı olanakların yeşermesidir. Ve o bu kitabında ortaya koyduğu görüşleriyle disiplin sınırlamalarının üzerine yükselir. Nussbaum bir filozof, politika kuramcısı, psikolog, edebiyat kuramcısı ve tarihçi olarak karşımıza çıkar ama esas olarak hepsinin üzerinden bakarak konuyu ele alır. Bu da felsefede dar bakışlılığın kırılmasıdır, hiç kuşkusuz.

Burada amaçlanan genel olarak M. C Nussbaum'dan hareketle; demokrasi, akıl ve duygu arasındaki bağıntıyı ele almak ve analiz etmektir. Nussbaum'a göre, demokratik birey kendi var-olmalığını yalnızca rasyonel düzlemde kuramaz. Bundan dolayıdır ki; demokratik birey insan olarak duygusal olanaklarını yitirmiş, hayalgücünü/yaratıcılığını kaybetmiş bir varlık da olamaz. Demokrasi; kavramsal bakımdan, insanın yeşermesine olanak tanınması bakımından etik, politik ve estetik bir değere sahiptir. Ancak şu da bir gerçektir ki; demokrasinin yeşermesinin kökeninde de insanın yeşermesi yer alır. Ve insanın yeşermesi için de onun sahip olduğu aklın, hayalgücünün ve duygusal yanının yeşermesine olanak tanınması gerekir. Bunun olmadığı yerde demokrasi belli bir süre bir yönetim biçimi olarak var olabilir, ama bu, demokratik bireyin var-olma durumuna işaret etmez. Zaten demokratik kültürün olmadığı/gelişmediği yerde demokrasi de varlığını sürdürülemez.

² An Interview With Martha Craven Nussbaum: *Political Emotions: Why Love Matters For Justice*, E. Caminada Universität zu Köln, B. Malmestiti Università Degli Studi Di Milano.

Burada yanıtlanması ve üzerinde durulması gereken esas sorulardan biri saygın bir toplumun demokratik kültürünü ve onun kurumlarını koruyabilmek için nasıl bir duygusal "yeşermenin" (*cultivation*) gerekli olduğudur. Burada da bu sorudan hareketle bazı problemler ele alınacak ve incelenecektir.

İnsan saygı duyulması gereken bir varlıktır. Her insan, insan olması nedeniyle saygı görmeyi hak eder ki bu saygı görmenin kendisi insana yakışan bir yaşam sürmeyi de içerir. İnsan adalet ister; çünkü adalet aslında ve esasında her insanın saygın bir yaşama sahip olmasına ilişkin haklardan başka bir şey değildir. O halde; saygın demokratik bir kültürün temelinde insana saygı ve bu saygıdan doğan haklar ışığında yaşamaya değer insanca bir yaşamı sürdürülebilir bulunur. Demokrasi; insanın saygınlığına saygı gösterilmesi ve insanın saygın bir yaşamı sürdürebilmesi gerektiği ilkesi ve talebi üzerinde yükselir. Ters durumda; demokrasi de insan da çöker!

İnsan olmak tehlikelidir; daha doğrusu, insan olmak birçok tehlikeyi içinde barındırır. İnsan doğasının ne olduğu tartışmanın hiç kuşkusuz merkezindedir ve de burada en azından şu söylenebilir ki; insan olup-bitmiş bir varlık değildir. Zaten demokratik bir toplumda insanların yaşama ilişkin görüşleri insan doğasına ilişkin herhangi bir dinsel ya da ahlaksal kavrayış üzerinde de temellenemez. Empirik psikolojinin sonuçları, hayvanların davranışları üzerine yapılan araştırmalar, insanın gelişmesine ilişkin klinik sonuçlar ve benzeri araştırmalar insanı anlamının temelinde yer almak durumundadır. Edebiyatın kendisi de insanı ve insani yaşamı anlamada bize ışık tutabilir ama bu her halükarda sekteryan edebiyat olmayacaktır. Bu tür edebi çalışmalar, ister dinsel isterse de laik bir perspektiften yazılsın, insanı anlamadan çok Platon'un *devletçi* edebiyatına benzeyecektir; bu ise ne anlaşılması gerektiği önceden kurgulanmış ve de nasıl işlenmesi/neyi hayal etmesi gerektiği önceden hayal edilmiş hayalgücü ve edebiyattır.

Atina demokrasisi yurttaşların eğitimine büyük önem atfediyordu. Bu bakımdan trajedi ve komedi festivalleri/bayramları çok önemliydi. Onların gerçekleştiği zamanlarda kentteki tüm işler neredeyse dururdu. Modern demokrasiler bu bakımdan Atina demokrasisinin oldukça gerisinde sayılırlar. Çünkü trajediler insanın nasıl kırılabilir bir varlık olabileceğini gösterirken komediler daha çok insan bedeninin uğrayabileceği olası ve olanaklı durumları anlatırlar. Bu her ikisi ise insanın aşkın, zaman-mekân üstü bir varlık olarak değil de insan olması bakımından ne olduğunu/olabileceğini duyurur bize. Demokratik kültürün yeşermesi tam da buna bağlıdır. İnsanı tanıma/bilme empati/duygudaşlık, sempati ve merhamet/şefkat olmadan olanaklı değildir. Ama bu her üç duygunun yanında sevgi (*philia/love*) en önemli olanıdır. Korkular, kızgınlıklar, çıkar çatışmaları, kıskançlıklar yalnız demokratik olmayan toplumların değil demokratik toplumların da karşılaştığı durumlardır. Aslında; tüm olumsuz duyguların temelinde iğrenme duygusu bulunur ki bu iğrenme duygusunu yenebilecek tek şey sevgidir. Zaten demokratik kültürün yerleştiği toplumlarda iğrenme duygusu bitmemiştir ama önemli ölçüde yenilmiştir. Çünkü böylesi toplumlarda kadın bazı özellikleri nedeniyle "daha aşağı" GÖRÜLMEZ ve de iğrenilmez. Farklı ırka, farklı dine, farklı anlayışa sahip olan kişiler aşağılama ve iğrenme duygusunun nesnesi durumu-

na getirilmezler.³ Büyük politik liderler de iğrenme, nefret ve kırgınlık duygusu üzerinden yürümezler; örneğin Mustafa Kemal Atatürk, M. Gandhi gibi. Her iki lider de özgürlük ve bağımsızlık savaşı vermelerine karşın savaşı, intikamı ve de acıyı yüceltmezler. Bugün modern demokrasilerin belki de en büyük eksiği kamusal duygusallığın nasıl ve neye dayanarak yeşertilebileceği konusunda bir kavrayış geliştirememiş olmalarıdır. Bu bağlamda bazı girişimler olmuş olmakla birlikte; örneğin sivil din (*civil religion*) veya insanlık dini (*religion of humanity*), yine de özgürlük ve otonomi bakımından duyguların analizinde pek başarılı olunamamıştır.

İnsanın karanlık yanı vardır ve hep olmuştur. İnsan önemli ölçüde hayvan olması bakımından itkilere, tutkulara sahip olmakla birlikte onda hayvanı aşan yan da vardır. Belki insanın trajedisi de komedisi de bundandır. Bir toplum, bir ulus ama özellikle de demokratik bir toplum kendi yurttaşlarının duygularını dikkate almadan amaçlarını gerçekleştiremez. Okul yapımı, çöplerin toplanması, ülke sevgisi, doğal veya doğal olmayan felaketlerin yaralarının sarılması gibi. Çünkü ülke sevgisi olmadan ülke için savaşılmaz; kamusal onur duygusu olmadan okul yapılmaz, çöpler toplanmaz, çeşitli hastalıklar için bağış toplanmaz. Bu bakımdan kamusal duygusallık ile politik eylemler ve amaçlar arasında çok önemli karşılıklı ilişkiler vardır. Dolayısıyla politik iktidarlar kendi yurttaşlarının duygusal yeşermelerine ve onların doğru amaçlara yönelmesine gereken önemi vermediler. Burada Plâtoncu yanlıştan kaçınmanın çok büyük önemi vardır. Çünkü bu çabanın kendisi kolayca bireyin veya toplumun özgürlüğü ile çatışabilir veya ona zarar verebilir; kolayca totaliterliğin/diktatörlüğün propagandasının asli unsuruna ve aracına dönüşebilir.

Demokratik bir kültür insanın bu yanını aşabilmesini-yok saymasını değil- gerektirir. Tam da bundan dolayıdır ki; demokrasiye uygun politik kültürü yaratmak için insani bilimlerin, edebiyatın, politik retoriğin, festivallerin, anıtların ve de parkların insana saygıyı “göstermesi” GEREKİR. Ancak insana saygı düşüncesine hayat verecek olan da sevgidir. Çünkü insan sevgi olmadan yalnızca “bir kabuktur”...

Sivil din (*civic religion*) veya insanlık dini anlayışları ve arayışları belli ölçüde bu kaygıların ifadesi olarak görülebilir. Ama bilinmesi gerekir ki; duygular ne itkisel ve ne de hayata otomatik olarak verilen yanıtlardır. Bu bakımdan bir duygunun kendisi belli bir politik anlayışın kabulü veya ifadesi olabilir. Dolayısıyla; yönetimler herhangi bir anlayışı dışarıda bırakması ve onu aşağılaması bakımından duyguların kamusal alanda ifade edilmesi konusunda duyarlı olmak durumundadırlar. Daha doğrusu, toplumun belli kesimlerini rencide eden, boyun eğdiren ve onların insani saygınlığına yönelik duygusal ifadelerin çeşitli biçimlerde dile getirilmesinde dikkatli olunmalıdır.

Politik duyguların etkili olabilmesi için onların gerçekten sahiplenilmesi gerekir. Ancak bu sahiplenme dogmatik bir duruşu da kapsamaz. Duygusal sahiplenme kesinlikle bireysel özgürlük ile uyumlu olmalıdır ki bu da duyguların bilişsel bir içeriğe sahip olduğu

³ M. C. Nussbaum, *Political Emotions: Why Love Matters For Justice*, Harvard University Press, 2013, s.314-378.

düşüncesinden hareketle aynı zamanda eleştiriye ve değişmeye de uygun olması anlamına gelir. Alay, dalga geçme, gülmece, komedi yoluyla eleştiri vatanseverliği savaş kışkırtıcılığına çevirmemenin en önemli araçlarından biri olabilir. Politik duygulara içkin olan gerilimi gidermenin yollarından biri yönetimlerin sanatçıların özgürlüğünü sınırlamamasıdır ki bu yol ile gerilimler hafifletilebilir. Sanatçılar ilgili konuya farklı yaklaşımları sunmaları nedeniyle aynı zamanda özgürlüğün de var-oluşuna ve kendini devam ettirmesine olanak sağlayabilirler. Bu bakımdan yönetimler farklı politik değerlerin ve onlara denk gelen politik duyguların ifade edilmesini desteklemelidirler. Sanatçıların cesaretlerinin kırılmasını değil bizzat onun yeşermesine alan açmalıdırlar. Platon’dan bu yana filozoflar (Rousseau, Locke, Mill ve Rawls gibi) ahlak duygusunun geliştirilmesine yönelik bu konuda felsefi söylem geliştirme çabası içinde oldular. Bununla birlikte onların pek de başarılı olduğu söylenemez; çünkü rasyonel bir söylem olan felsefe aracılığıyla duygular ancak analizin konusu olabilirler. Oysa duygular müzik, dans, şiir gibi sanatlar aracılığıyla varlık kazanırlar; yeşerirler. Dolayısıyla rasyonel söylem burada bir sınıra çarpar denilebilir; onun yetersiz olduğu söylenebilir; örneğin Comte’un son derece etkili olan insanlık dinine ilişkin anlayışı kamusal duygusallığı eleştirmede yetersizdir. Çünkü onun gerisindeki pozitivizm sanatçının hayalgücünü özgür bir biçimde geliştirmesine teorik olarak izin vermez.⁴

Yaslarımızı tutma biçimlerimiz, kayıplarımıza ağlamamız; kısaca hayata ve ölüme karşı duygusal duruşumuz özünde ahlaki bir duruşu ve duyarlılığı ifade eder. Bunun yanı sıra onlar ahlaki semboller haline gelebildikleri gibi adaletin algılanmasına da doğrudan bir temel oluşturabilirler. Acılarımız, sevinçlerimiz, kayıplarımız ya da kazanımlarımız kendimizi gerçekleştirmemizin biçimleridirler. Bir ülkenin kurucusunun veya demokrat bir liderin kaybindan duyduğumuz acının kendisi bizzat demokratik ideallere bağlılığımızın bir ifadesi haline gelebilir.

Nussbaum; Tagore’un Bangladeş’in ulusal marşı olan *Amar Shonar* üzerinde durur; onu örnek olarak verir. O, bir yandan Bangladeş’in güzelliğini anlatırken bir yandan da bizzat Bangladeş’in saldırgan İngiliz emperyalizmine meydan okumasını dile getirir. Çünkü; Tagore’un amacı okuyucularında demokratik ideallere karşı olumlu bir duygu geliştirmektir. Başka bir ifadeyle; onların demokratik ideallere güzellik duygusu üzerinden yönelmelerini sağlamaktır.⁵

Duygular, duyguya sahip olan birileri tarafından bir şeyin iyi ya da kötü olarak değerlendirilmesidir. Bu nedenle; duygular ile değerler arasında doğrudan bir bağıntı vardır. Çünkü duygular değer içerirler; değer içeriklidirler. Bununla birlikte duygular refleksif olmayabildikleri gibi normatif veya normatif olmayabilirler de. Çünkü normlar belli sosyal değerlerin bütünü anlamına gelebilir. Ayrıca; diyelim ki bir ceylan aslanın elinden kurtulduğunda, ceylanda bir duygu meydana gelebilir. Burada minimal düzeyde de olsa bir duygudan ve hatta değerden bile söz edilebilir; ölümün kötü, yaşamın iyi olması bağlamında.

⁴ a.g.e. s.54 vd.

⁵ a.g.e., s. 82 ve ilerisi.

Fakat sanırım söz edilemeyecek şey normun varlığıdır; çünkü norma sahip olmak için belli anlamda soyut düşünme yeteneğine sahip olunması gerekir.

Nussbaum duyguların bilişsel yönüne vurgu yapar ve onu *Olanaklılık Kuramı* ile bağtıntılar. Ona göre, yukarıda da değinildiği gibi, salt rasyonalite insanı bize vermez. Sosyal felsefe bu her ikisine de gereksinim duyar. Çünkü toplum nereye doğru gitmek istediğine veya gittiğine dair bir haritaya gereksinim duyar. Zaten özgür bir birey ve özgür bir toplum ancak ve ancak kendisine bir amaç/ *telos* koyabilir.

Kendisine saygısı olan bir toplum bu haritadan adaletin yerini oymaz; onu dışarıda bırakmaz; çünkü adalet sosyal amaçları gerçekleştirmenin en önemli araçlarından biridir. Ve onları gerçekleştirebilmek ve korumak için duygular üzerine düşünmek durumundayız. Onların bilişsel içeriğe sahip olduğu daha önce ifade edilmişti. Çünkü duygular toplumun kendi amaçlarını gerçekleştirmesine yardım ederken bazıları da onları engeller.

İnsanın ülkesini, başkalarını, doğayı ve kendini sevmesi gibi korku, utanç, kıskançlık, hayranlık duyguları da çok önemlidir. Duygular eğitim ile de biçimlendirilebilir ve de genişletilebilir. Saygı elbette çok önemli bir kavram ama kendi başına da bize pek bir şey söylemez; suskundur. Onu konuşturacak olan duygulardır. Zaten saygı terimi de politik kavramlar öbeği içinde ele alınmalıdır; yani bütünü bir parçası olarak.

Grek geleneğinde duygusal eğitimin iki paradigması olarak trajedi ve komediyi buluruz. Trajedi insandaki merhamet ve şefkat duygusunu ortaya çıkarır. Ve merhamet ve şefkat ile de insanın kendi varlığına ilişkin kırılma duygusu/algısı oluşur. Komedi ise insan bedeninin kırılma duygusunu ve bunun rehabilite edilmesini amaçlar; bu her iki duygu demokratik bir toplum için temel bir işleve ve öneme sahiptir. Bu bakımdan bir toplumda trajedi festivallerinin düzenlenmesi çok önemlidir; çünkü o, insandaki merhamet ve de şefkat duygusunun oluşmasına, gelişmesine ve de genişlemesine/yeşermesine imkân tanır; onun aracılığı ile insan kendisinin başına gelebilecek talihsizlikler konusunda bir hissediş ve kavrayışa sahip olur. Komedi festivalleri ise bizi bedenimizle yüzleştirir. Savaşta aç ve susuz kalmanın bize neler yaptırabileceğini ve de başkalarıyla paylaşmaktan utanacağımız gereksinimlerin neler olabileceğini göstererek bedenimizin kırılma duygusunu bize duyurur. Ve biz bunları medya, politik retorik, kamusal retorik alanına taşıyabiliriz; örneğin ulusal bayramlar, parklar, anıtlar ve kitap okuma kulüpleri gibi.

Demokratik kültürün yeşermesi için insanı biçimleyen duyguların çok büyük bir önemi vardır. Bu bakımdan Platon'un *Devlet*'inin bir başlangıç olduğu söylenebilir- iyi ya da kötü anlamda-Nussbaum temel gereksinimleri hayatta kalmak için gerekli olan en az şeyler ile sınırlamaz. Tam tersine, onun esas kaygısı ve ilgisi saygın bir yaşamı gerçekleştirmek için nelerin gerekli olduğudur. Bundan dolayıdır ki; Nussbaum Platon'un *Devlet*'inden çok, daha doğru bir ifadeyle, esas olarak Aristoteles'in *Politika*'sı ve de *Retorik*'i ile ilgilidir. Zaten kendisi de, daha önce de ifade edildiği gibi, Platon'un neredeyse onun söylediği tüm şeylerden nefret edeceğini açıkça söyler (*Plato would have hated almost everything I say*). Eleştiri ve eleştirel bir kültüre dayalı politik yapılanma Platon için anlamsızdır, önemsizdir

ve de zaten imkânsızdır; aynı farklı düşünme, duyma, hissetme ve bireysel deneyimlerin imkansız olduğu gibi. Zaten Nussbaum Aristoteles'in insan tanımına bağlıdır; çünkü o da insanın hayvan ama sosyal bir hayvan olduğunu kabul eder. Çünkü insan büyük sevgi duyma gücüne/yeteneğine sahip bir varlık olmasının yanı sıra kendi türüne karşı korkunç ölçüde nefret duyma yeteneğine de sahiptir ve bu bakımdan hayvan-insan olarak diğer hayvanlardan ayrılır. Bu başka türlerde olmayan bir şeydir. Bu ikili yapının kökeninde ise asıl olarak yalnızlığımız, çaresizliğimiz ve bunlara rağmen her şeyi kontrol etme arzumuz arasındaki çatışma bulunur. Bu iki yan arasındaki gerginlik ve hatta gerginlikten çatışmaya dönüşme hem bireysel ve hem de toplumsal yaşamımızda büyük problemlere neden olmaktadır.

İnsan-olmayan hiçbir hayvanın hayvan olmak istemediğini görmüyoruz. İnsan hayvan olduğunu ve ölümlü olduğunu inkâr ediyor. Herşeyi kontrol etme arzusu ve de kendi sonluğumuzu aşma ciddi anlamda güçlük yaratıyor. Demokratik duygusal yeşerme ile bunun aşılabileceği umudu ve olanağı üzerinde bu bakımdan düşünülmelidir. Demokratik duygusal haritasında şefkat, merhamet ve sevginin silindiği, olmadığı bir birey demokratik olamayacağı gibi bunları kaybeden bir toplumda da demokrasi var olsa bile varlığını sürdüremez. ***Sonuç olarak; kendileri adına düşünen, kendi aklını izleyen ve tartışan insanlar yaratamadığımız sürece biz hakiki anlamda demokratik bir kültür yaratamayız. Ama aynı zamanda; demokratik kültür kendi adına hayal kurabilen insanları da talep eder ki bu hayallerin en önemlisi sevgi üzerinden kurulabilmelidir. Demokratik kültür insana saygıyı talep eder; İNSANA SAYGIYA DA HAYAT VEREN SEVGİDİR.***⁶

6 a.g.e., s. 378-379.